

УДК 159.9.07: 159.3: 378

Форми й напрями духовно-моральної самоактуалізації як чинники гармонізації характеру особистості в юнацькому віці

Втрата духовно-морального підґрунтя, панування духу корисливості, пристосування до морально-патогенних умов сучасної культури викликає розвиток дисгармоній характеру в юнаків та дівчат. У статті розглядаються форми й напрями духовно-моральної саморегуляції та самоактуалізації як ефективного психологічного засобу гармонізації характеру в юнацькому віці.

Ключові слова: дисгармонії характеру, саморегуляція, духовно-моральна самоактуалізація особистості, гармонізація характеру в юнацькому віці.

Утрата духовно-нравственных основ, господство духа корысти, приспособление к нравственно-патогенным условиям современной культуры вызывает развитие дисгармоний характера у юношей и девушек. В статье рассматриваются формы и направления духовно-нравственной саморегуляции и самоактуализации как эффективного психологического средства гармонизации характера в юношеском возрасте.

Ключевые слова: дисгармонии характера, саморегуляция, духовно-нравственная самоактуализация личности, гармонизация характера в юношеском возрасте.

A loss of a spiritually and moral basis, domination of spirit of self-interest, the adaptation to moral-pathogenic conditions of modern culture causes development of disharmonies of character of modern youth. In the article considered a forms and directions of spiritually and moral self-control and self-actualization as the effective psychological means of harmonization of character of youth.

Keywords: disharmonies of character, self-control, spiritually and moral self-actualization of a personality, harmonization of character of youth.

Будь-яка традиційна культура ґрунтується на духовно-моральних та релігійних основах, що спрямовують особистість до духовно-морального саморозвитку. Альтернативою є сучасна світська культура, яка вважає за норму моральну деградацію, подружні зради, статеву розпусту, гонитву за грішми й владою. В сучасному суспільстві відбувається поступове зсування цінностей до полюсу нижчих (матеріальних), яке сьогодні набуло загрозливого характеру. Негативні зміни у світогляді людей є критерієм спрямованості процесу деструктивної трансформації суспільства. За даними сучасних психолого-соціологічних досліджень, лише 4 % сімей вважають за потрібне активно протистояти нашестю жорстокості, антиморальності [7, С. 8].

Сутнісною природою ціннісного стріжня людини є самоактуалізація особистості, яка дає можливість вибрати правильний напрямок у житті, працюючи над собою, над своїм духовно-моральним вдосконаленням. Тому в умовах кризи цінностей зростає актуальність визнання важливості духовно-моральної самоактуалізації особистості. Нажаль, сучасна освіта орієнтує учнів та студентів не

на конструктивну самоактуалізацію, а лише на самореалізацію. При відсутності духовно-морального компоненту людина може самореалізуватися в соціумі, але не може стати особистістю, що самоактуалізується. Сучасна молодь відрізняється високим рівнем інтелекту при відсутності знань духовного змісту [3]. Втрата духовно-морального підґрунтя, панування духу корисливості, пристосування до морально-патогенних умов сучасної культури викликає розвиток дисгармоній характеру в багатьох юнаків та дівчат. *Дисгармонійний характер* – це комплекс суперечливих, дисгармонійних рис, що є причиною деструктивної поведінки, вони викликають стан психологічного дискомфорту й порушують взаємини людини. Критеріями дисгармонійного характеру виступають: його невірноваженість, непослідовність, суперечливість. Зарозумілість, егоїзм, байдужість сприяють розвитку усіх інших негативних якостей: жорстокості, підступництва, віроломства, що створюють хвороби людської душі. Головним психологічним чинником розвитку характерологічних дисгармоній є несформованість духовно-моральної саморегуляції, що проявляється в емоційній невірноваженості, агресивності, слабовіллі, суперечливості поведінки тощо. Це призводить до вступу в самостійне життя інфантильних, духовно-незрілих молодих людей. Тому важливим завданням сучасної психології є своєчасна профілактика дисгармонійного характеру молоді шляхом розвитку духовно-моральної самоактуалізації особистості, оскільки саме вона відіграє вирішальну роль у процесі вибору смисложиттєвих пріоритетів. *Метою* даної статті є визначення форм і напрямів духовно-моральної самоактуалізації як ефективного психологічного засобу гармонізації характеру особистості в юнацькому віці.

Самоактуалізація є центральним поняттям в гуманістичній психології, яка розглядає особистість як цілісну систему відкритих можливостей. Термін «самоактуалізація» походить від латинської *actualis* (дійсний, справжній) і означає прагнення людини до якомога повного виявлення і розвитку своїх потенційних особистісних можливостей у різних формах діяльності, розкриття того кращого, що закладено в неї природою. Це процес найбільш повної реалізації здібностей, актуалізації особистісного потенціалу. Це безперервна реалізація талантів,

звершення свого покликання, пізнання власної природи, невпинне прагнення до єдності та інтеграції особистості. Самоактуалізація не може задаватися соціумом – це те, що йде зсередини особистості, виражаючи її внутрішню позитивну природу й містить у собі прагнення до самовдосконалення, сприяючи тому, щоб людина могла жити осмислено і стати тим, ким вона може стати.

Проблеми самоактуалізації особистості досліджувалися у роботах А. Маслоу, К. Роджерса, Г. Олпорта, Е. Фромма, В. Франкла та інших авторів [1; 4; 5; 7; 8]. Одним з перших теорію самоактуалізації активно розробляв А. Маслоу. Він запропонував ієрархічну модель мотивації, що включає наступні фундаментальні потреби: фізіологічні; потреба у безпеці (забезпеченість, стабільність); любові й прийнятті (родина, дружба); в повазі (самоповага, визнання); й потреба у самоактуалізації [1]. Відповідно до цієї концепції, вищі потреби можуть спрямовувати поведінку людини лише у міру задоволення нижчих потреб: рух до вищої мети – до самоактуалізації не може здійснюватися, доки людина не задовольнить нижчі потреби. Така закономірність має місце як найбільш стійка, але в різних людей взаємне розташування потреб може варіюватися. Отже, потреби не перебувають у нерозривній послідовності й не мають фіксованих положень. Самоактуалізованим людям властиве: орієнтація на вирішення проблеми, незалежність мислення, духовний досвід, щира доброта, благородство, повага, почуття гумору, креативність, пошук усамітнення для зосередження, усвідомлення власної недосконалості [4].

Реальність самоактуалізації складна і далеко не будь-яка самоактуалізація радує саму людину і навколишніх. Самоактуалізація буває активна й пасивна; глибока й поверхова; гармонійна й проблемна. *Пасивна* самоактуалізація відбувається, коли інтелект і психологічна культура розвиваються природно, так само як росте тіло людини. При *активному* (продуктивному) особистісному зростанні в людини з'являється задум, формується намір, мета, після чого людина свідомо займається самовдосконаленням. *Глибока*, сутнісна самоактуалізація – це особистісне зростання, розвиток особистості. Нерідко, якщо людина втрачає духовно-моральний модус власного самовдосконалення, самоактуалізація втрачає

глибину й спрямованість «угору» й перетворюється на *самореалізацію, самовираження*, які тісно пов'язані із *самоствердженням* особистості, хоча й не зводяться до нього. Така *поверхова* самоактуалізація – це вільне самовираження, актуалізація не кращого в собі, а всього того, що зараз у мені є, реалізація вже наявних схильностей. Самовираження відрізняється від самоактуалізації тим, що при самоактуалізації відбувається зростання і розвиток особистості, а не просте вираження назовні того, що вже сформулося. Співвідношення між самоактуалізацією й самореалізацією полягає у тім, що самореалізація може мати як позитивні так і негативні прояви, які детермінують розвиток певних характерологічних дисгармоній. Самоактуалізація побудована на гармонії духу, душі й тіла й визначається не тільки використанням потенцій людини для досягнення особистісно-значимих цілей, але й актуалізації потенцій на благо суспільства, прагнення до загального блага людства.

Гармонійна й проблемна самоактуалізація. Є дані, що самоактуалізація, яка позбавлена морального модусу, погано відбивається на особистісному здоров'ї людини. Виступаючи формою реалізації особистістю своїх потенцій, самоствердження може перетворитися й у самоціль, що виражає соціальну сутність людини адекватно або перекручено. В одних умовах способом виявлення й утвердження своєї сутності стає гармонійність відносин, творча праця, соціальна активність, взаємодопомога, а в інших – корисливість, конкуренція, кар'єризм, агресія, що породжує не гармонійну, а проблемну особистість. Гуманістична психологія розглядає дисгармонійний (зокрема, невротичний) характер як наслідок нездатності людини до гармонійної самоактуалізації. Отже, результатом гармонійної самоактуалізації виступає *конструктивна самобудова особистості*, що визначає *гармонізацію її характеру*.

Незважаючи на те, що самоактуалізація відбувається від внутрішньої природи людини, зовнішні обставини також можуть сприяти або перешкоджати їй. Внутрішніми умовами є потреба в самоактуалізації, певний рівень особистісного здоров'я. Маслоу підкреслює, що потреба у безпеці може значно перешкоджати процесу самоактуалізації, який пов'язаний з ризиком, освоєнням нового,

можливістю помилок і негативних наслідків. З приводу зовнішніх умов самоактуалізації ведуться суперечки: К. Роджерс переконаний, що головною умовою самоактуалізації є тепла підтримка оточуючих, інші автори вважають, що складні умови й виклик долі є не менш важливими чинником самоактуалізації особистості [8; 9].

Будь-яка перешкода самоактуалізації збільшує ризик розвитку особистісних дисгармоній. Отже, здатність до самоактуалізації є критерієм духовного здоров'я особистості, а, результатом конструктивної самоактуалізації виступає гармонізація характеру людини. Передусім, це стосується молоді, що має природний потенціал життєвої активності й прагне реалізувати його у житті. Завдання конструктивної самоактуалізації полягає у подоланні проявів зла, недосконалості, притаманних сучасному світу й людині.

Е. Фромм та Е. Еріксон зазначають, що людська природа передбачає можливість вільного самовизначення й вимагає духовно-особистісного росту. Оскільки сутність людини полягає у її духовності, тому самореалізація, що не стосується її духовного потенціалу, є лише частковою, фрагментарною. А. Маслоу також звертає особливу увагу на сферу духовно-моральних цінностей і називає духовність фактором, що визначає самоактуалізовану особистість. Найголовніший прояв свободи людини полягає у можливості свідомого вибору між добром і злом. Тільки через духовні основи реалізується свобода вибору людини. А тілесне й психічне є лише засобами для самоактуалізації особистості. Духовність визначає діяльність свідомості, спрямованої на пошук сенсу життя, визначення критеріїв добра й зла для оцінки подій і проявляється в умінні оцінювати свої цілі з погляду загального блага. Людина стверджує свою моральну цінність, лише реалізуючи власне Я за допомогою моральної діяльності. Мотивами до моральної самореалізації є совість, почуття обов'язку, почуття честі, гідності, прагнення залишити добрий слід у житті.

Отже, більшість учених визначають духовність як основний психологічний чинник самоактуалізації особистості. Духовно-моральна самоактуалізація передбачає наявність духовного потенціалу, який потребує розкриття, актуалізації

шляхом духовно-моральної роботи над собою. Духовні детермінанти самоактуалізації мають допомогти людині вибрати правильний напрямок у житті.

Визначимо поняття «*духовно-моральна самоактуалізація*» як процес конструктивної реалізації духовних потенцій людини, зорієнтований на знаходження сенсу життя, актуалізацію вищих духовно-моральних цінностей, які оформлюються в гармонійний, моральний характер і регулюють поведінку. Таким чином, основою конструктивної самоактуалізації є *духовно-моральна саморегуляція*, яка полягає у здатності людини управляти своїми думками, почуттями і діями, керуючись духовно-моральними принципами: *збереження миру, любові, взаємоповаги* тощо, що забезпечує адекватність поведінки й гармонійність взаємин.

Отже, духовно-моральна саморегуляція створює психологічні умови гармонійної самоактуалізації й виступає психологічним механізмом гармонізації характеру особистості. Духовно-моральний самоконтроль проявляється у здатності людини вольовим зусиллям блокувати спонтанні імпульси й дії, які суперечать її моральним принципам. Стриманість виховується внутрішньою дисципліною, вмінням володіти собою. Самоволодіння, самодисципліна, уміння критично ставитись до себе, своєчасно обмежувати свої бажання, негативні звички, настрої, афекти – свідчать про зрілість духовно-моральної саморегуляції особистості.

При порушенні (або несформованості) духовно-моральної саморегуляції виникає дефіцит моральності й самоконтролю, що зумовлює нездатність людини до морального самоконтролю емоцій і поведінки. Аналізуючи типи характерологічних дисгармоній, ми дійшли висновку, що основними факторами нездатності людини до духовно-моральної самоактуалізації виступає несформованість *духовно-моральної, емоційної та вольової* сфер особистості. Девіації *духовно-моральної* сфери проявляються у нечутливості до моральних аспектів дійсності, несформованості моральних відносин, нездатності до відповідальності, до здійснення морального вибору. Дефіцит моральності проявляється комплексом дисгармонійних рис: егоцентризмом, безсовісністю, зверхністю, зневажливістю, марнославством, безвідповідальністю, брехливістю, корисливістю. Головним чинником нездатності

людини до духовно-моральної самоактуалізації є егоїзм (центрованість на собі), який виступає причиною деструктивної трансформації душевної і тілесної природи людини. Егоїстичним людям притаманні безкомпромісний стиль мислення, виражена категоричність в оцінках, невдячність до батьків, до інших людей, до Бога, до життя в цілому.

Емоційні дисгармонії характеру виражаються у дратівливості, гнівливості, емоційної лабільності, нездатності до прояву духовних почуттів (співстраждання, турботи, любові). Дисгармонійні емоційні прояви можуть мати амбівалентну енергетичну спрямованість: в одних випадках – це активні, стеничні негативні емоції (гнів, агресія), в інші – їх енергетичний заряд знижений, емоції астеничні (невпевненість, сум, тривожність). *Вольові* дисгармонії проявляються у слабовіллі, неорганізованості, відсутності самоконтролю, нестійкості інтересів, прихильностей, частоті зміні захоплень, невмінні протистояти спокусам. Отже, основою різних форм дисгармоній характеру є комплекс деструктивних, неузгоджених рис, які виступають своєрідним "психологічним механізмом" дисгармонійного розвитку особистості.

Розглянемо механізми психологічного захисту, які формуються у наслідок порушення духовно-моральної саморегуляції. Людина, знаходячись у ситуації внутрішнього конфлікту між власними бажаннями й прагненням до соціального схвалення, відчуває негативні переживання: тривогу, страх, психічну напругу. Дана фрустрація стосується усіх сфер функціонування особистості (стресових ситуацій, сімейних, виробничих конфліктів тощо). Якийсь час в людини вистачає емоційно-вольових зусиль щоб справлятися з такою внутрішньо-руйнівною ситуацією, але, коли внутрішньоособистісний ресурс вичерпаний (рівень фрустрації перевищує можливості саморегуляції), тоді в хід ідуть невротичні симптоми (тривога, страх, занепокоєння, істеріки), які виражають сполучення різноспрямованих тенденцій (відраза до потягу, у якому соромно собі зізнатися, і одночасно захист цього ж потягу). Витіснені бажання й підкріплюються фантазіями, що призводить до суперечливості поведінки людини (у віртуальному світі людина реалізує власну мотивацію, а в реальному житті дотримується соціальних правил). У цьому й

проявляється сутність дисгармонійного характеру: неврівноваженість, непослідовність, суперечливість, нелогічність поведінки (наприклад, агресія до коханої людини), що зумовлено, відсутністю рефлексії свого внутрішнього світу, з одного боку, і слабкістю духовно-моральної саморегуляції, з іншого. У наслідок відсутності духовно-морального стрижня особистості, який забезпечує процеси довільної саморегуляції поведінки, людина піддається впливу мотиваційних афектів, що не стримуються внутрішньоособистісними ціннісно-моральними регулятивами. А зовнішня мотивація соціального схвалення не може протистояти стихії неприборканих пристрастей. Іншими словами, слабкість духовно-моральної саморегуляції призводить до некритичності сприйняття реальності й перешкоджає самоактуалізації особистості.

Порушення в системі відносин людини зумовлюють неадекватність очікувань щодо почуттів і дій з боку інших людей. Наприклад, психологічний захист проєкції можна пояснити таким чином: при відсутності моральних ставлень до людей (довіри, симпатії, доброзичливості), людина відчуває тривожність з приводу відносин до себе, бо сама ставиться до навколишніх вороже. У випадку надмірної мотивації афіліації та схвалення, механізм таких психологічних захистів як фантазування й ідеалізація призводить до сильної фрустрації й розчарування унаслідок значної розбіжності між ідеалізованими відносинами і реальною відсутністю такої ідилії.

Звідси зробимо висновок, що основою різних форм дисгармоній характеру є «характерологічна дефектність» – комплекс деструктивних рис, які є своєрідним «психологічним механізмом запуску» певної особистісної дисгармонії. Якщо локалізувати область даної «характерологічної дефектності», то видно, що мова йде саме про слабкість духовно-моральної саморегуляції. Саме духовно-моральна саморегуляція (як функція моральної самосвідомості й емоційно-вольових зусиль) дає можливість не тільки усвідомити в собі джерело психічної напруги, але й дати йому моральну оцінку, виходячи із власної системи цінностей, а не з позиції зовнішніх соціальних норм. Альтернативою дисгармоній характеру виступають гармонійні риси: поступливість, м'якість, спокій, доброта.

Складовими духовно-моральної саморегуляції є *духовно-моральні* якості (чесність, совісність, відповідальність, альтруїстичність) і *вольові риси* характеру (воля, самоконтроль емоцій і поведінки, організованість, терплячість). Самовиховання даних якостей полягає в основі розвитку духовно-моральної самоактуалізації особистості. З.К.Столиця розглядає три рівні розвитку моральної свідомості: *моральність егоїзму* (проявляється у здійсненні зовні моральних вчинків на основі корисливих, егоїстичних мотивів: страху покарання, прагнення до задоволення, по необхідності); *моральність симпатії* (моральні дії за мотивами привабливості, співпереживання); і *вища моральність* (проявляється у свідомій моральній діяльності людини ціль якої – загальне благо) [6].

Розвиток духовно-моральної саморегуляції має три рівні: *когнітивний* (розвиток моральної самосвідомості, диференціація категорій добра й зла); *емоційний* (формування духовно-моральних оцінок, розвиток моральних почуттів – любові, співпереживання, милосердя тощо) й *поведінковий* (набуття практичного досвіду моральних дій і відчуття радощів й позитиву від їх здійснення).

Духовно-моральна самоактуалізація особистості в юнацькому віці значно залежить від спілкування юнаків та дівчат з дорослими людьми (батьками, вчителями, старшими товаришами, талановитими діячами тощо), що вже мають досвід гармонійної самоактуалізації й можуть надати наочний приклад гармонійної поведінки та конструктивної самореалізації. Вчитель, що сам духовно самоактуалізується, здійснює підсвідомий позитивний вплив на здатність до самоактуалізації учнів. Тобто відбувається двосторонній процес самоактуалізації усіх учасників навчально-комунікативної взаємодії за рахунок психотерапевтичного впливу моральних взаємин на духовне розкриття й самоздійснення особистості.

Самоактуалізація є духовною роботою щодо знаходження істини й прагнення наблизитися до особистісної досконалості. *Формами* цієї роботи є вибір здорового стилю життя, який визначає духовну свободу людини й здатність самообмежувати свої бажання, чистота помислів, моральна творчість, безкорислива праця на благо інших людей і суспільства в цілому. Оволодіння та реалізація духовно-моральних

цінностей спонукають людей до моральної творчості, яка проявляється у таких формах як творча інтерпретація моральних принципів і як участь у створенні нових моральних принципів. Проте, не будь-яка творча діяльність людини виступає проявом її духовно-моральної самоактуалізації, а лише та, у якій вона вільно визначає й стверджує свої моральні здібності, принципи й ідеали. Моральна творчість відбувається у вчинках, які походять від духовних думок й спрямовані на добро. У моральній діяльності відбувається усвідомлене виявлення й саморозкриття моральних потенцій особистості – її бажання, готовність й уміння добровільно й безкорисливо творити добро. *Психологічними механізмами* для здійснення моральної творчості є: духовна мотивація (прагнення до добра), совісність, чесність, розум, почуття міри, вдячність, порядність, терплячість, щира любов. Е.О. Помиткін визначає такі психологічні механізми духовного розвитку особистості: *ідентифікація* (з людиною, що гармонійно самоактуалізується), *децентрація* (подолання власного егоцентризму), *рефлексія* (власного психологічного стану, своєї духовної недосконалості), *трансценденція* (вихід за межі особистого буденного буття, наближення до вищої духовної реальності) й *почуття загальної єдності* (з людством, природою, Всесвітом) [3]. К. Роджерс зазначає, що *стресостійкість* людини (здатність адекватно реагувати на ситуацію й вільно переживати свою реакцію) є важливим чинником її самоактуалізації. А. Маслоу писав, що кращим шляхом до самоактуалізації особистості може бути шлях самопізнання: навчитися пізнавати власне Я, розкривати свою духовну природу, досягати розуміння, осягати істину. К. Роджерс ставить акцент на здобутті *власного досвіду* людини в процесі самоактуалізації [5].

Існують різні форми *психолого-педагогічної допомоги*, які створюють психологічні умови для повноцінної духовно-моральної самоактуалізації особистості в юнацькому віці. До них належать: передача духовних знань, моральних зразків, тренування, заохочення, співробітництво з молоддю в її саморозвитку та інші види позитивно-психологічного впливу.

Нами було визначено теоретичну модель розвитку духовно-моральної самоактуалізації особистості в юнацькому віці, яка включає наступні *напрями* [2]:

1. Розвиток самопізнання, моральної самосвідомості, диференціації добра й зла.
2. Актуалізація совісності, чесності, почуття міри, вдячності, порядності.
3. Розвиток рефлексії, децентрації, креативно-позитивного мислення.
4. Формування духовно-моральних оцінок, розвиток моральних почуттів – любові, співпереживання, милосердя, позитивного ставлення до світу.
5. Розвиток волі, морального самоконтролю, терплячості, вміння протистояти спокусам.
6. Набуття морально-комунікативного досвіду та практичного досвіду моральних дій і відчуття задоволення й позитиву від їх здійснення.
7. Розвиток стресостійкості з метою набуття навичок позитивно-творчого подолання складних ситуацій.

ВИСНОВКИ. Здатність до самоактуалізації є критерієм духовного здоров'я особистості, а результатом конструктивної самоактуалізації виступає гармонізація характеру людини. Передусім, це стосується молоді, що має природний потенціал життєвої активності й прагне реалізувати його у житті. Завдання конструктивної самоактуалізації полягає у подоланні проявів зла, недосконалості, притаманних сучасному світу й людині. Основою конструктивної самоактуалізації є здатність особистості до духовно-моральної саморегуляції, складовими якої є духовно-моральні якості (чесність, совісність, відповідальність, альтруїстичність) і вольові риси характеру (самоконтроль емоцій і поведінки, організованість, терплячість). Розвиток духовно-моральної саморегуляції має три рівні: *когнітивний* (розвиток моральної самосвідомості, диференціація категорій добра й зла); *емоційний* (формування духовно-моральних оцінок, розвиток моральних почуттів) й *поведінковий* (набуття практичного досвіду моральних дій і відчуття позитиву від їх здійснення).

Формами духовно-моральної самоактуалізації особистості виступають здоровий спосіб життя, що визначає духовну свободу людини й здатність до самообмеження, чистота помислів, моральна творчість, щира любов, безкорислива праця.

Психологічними механізмами духовно-моральної творчості є: духовна мотивація, совісність, чесність, розум, почуття міри, вдячність, порядність,

терплячість, щира любов, ідентифікація (з людиною, що гармонійно самоактуалізується), децентрація, рефлексія, трансценденція та почуття загальної єдності

Напрями духовно-моральної самоактуалізації особистості: самопізнання; розвиток моральної самосвідомості, рефлексії, актуалізація совісності, чесності, почуття міри, вдячності, порядності; креативно-позитивного мислення; формування духовно-моральних оцінок, розвиток моральних почуттів, волі, самоконтролю, стресостійкості; набуття практичного досвіду моральних дій і відчуття позитиву від їх здійснення). Тільки за умови гармонії духу, душі й тіла можлива глибока, активна й гармонійна самоактуалізація особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Маслоу А. Самоактуализация личности и образование: Пер. с англ. – Киев-Донецк: Институт психологии ім Г.С.Костюка, 1994. – 52 с.
2. Павлик Н.В. Навчально-психологічний спецкурс: гармонізація характеру особистості в юнацькому віці: метод. рек. / Наталия Павлик. – К.: Логос, 2013. – 95 с.
3. Помиткін Е.О. Психологія духовного розвитку особистості: Монографія. – К.: Наш час, 2005. – 280 с.
4. Психотерапевтическая энциклопедия / Под ред. Б.Д.Карвасарского. – СПб.: Питер Ком, 1998. – 752 с.
5. Роджерс К.Р. Клиенто-центрированная терапия: Пер. с англ. – М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 1997. – 320 с.
6. Столица З.К. Воспитание нравственности. – С.-Пб., 1903. – 193 с.
7. Фортунатова М.О. Формування моральних цінностей у дошкільнят і молодших школярів / Фортунатова М.О. – Батьківський комітет України: газета для батьків та вчителів № 1 (7), 2014. С. 8.
8. Франкл В. Доктор и душа: Пер с англ. – СПб.: Ювента, 1997. – 287 с.
9. Фромм Э. Душа человека: Пер. с англ. – М.: Республика, 1992. – 430 с.